

BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN HƏLLİ TAPILMAMIŞ PROBLEMLƏRİ XÜLASƏ

Məqalədə bədii tərcümənin nəzəri əsasları ilə bağlı bu günədək açıq qalan və elmi cəhətdən tam həll olunmamış problemlər sistemli şəkildə təhlil edilir. Bədii tərcümə yalnız bir dildən digər dilə mətnin ötürülməsi yox, həm də mədəniyyət-lərəarası estetik və intellektual akt kimi dəyərləndirilir.

Əsas diqqət aşağıdakı məsələlərə yönəldilmişdir; tərcümə olunma sərhədləri və mədəni spesifiklik, müəllifin ifadələri ilə tərcüməçinin interpretasiyası arasındakı münasibət, tərcüməçinin subyektivliyi və onun mətn daxilindəki obrazı, janr və forma transformasiyaları, tərcümənin hüquqi statusu, eləcə də süni intellekt və avtomatlaşdırmanın bədii tərcüməyə təsiri.

Məqalədə qeyd olunur ki, bədii tərcümə yalnız texniki fəaliyyət deyil, eyni zamanda etik, fəlsəfi və mədəni məsuliyyət tələb edən çoxşaxəli intellekt prosesdir və bu sahədə interdisiplinar yanaşmaların və yeni nəzəri modellərin inkişaf etdirilməsinin vacibliyi vurğulanmalıdır.

Açar sözlər: *bədii tərcümə, tərcümə nəzəriyyəsi, tərcümə olunmazlıq, tərcümənin resepsiyası, tərcümə etikasi, gender və tərcümə, tərcümə və ideologiya, metafora, janr transformasiyası, müəllif hüquqları, intermediallıq, tərcümə və süni intellekt, koqnitiv politika, estetik qeyri-ekvivalentlik, adaptasiya və transformasiya, hermenevtika, posthumanizm, tərcümənin subyektivliyi, tərcümə və mədəni məsuliyyət.*

Bədii tərcümə yalnız linqvistik əməliyyat deyil, mədəniyyətlərin, mənaların, mənəvi strukturların və estetik sistemlərin qarşılıqlı təsiridir. Şlayermaxerdən tutmuş Venutiyə qədər yüzillik nəzəri düşüncənin inkişafına baxmayaraq, bədii tərcümə sahəsi hələ də bir sıra prinsiplial, həllini tapmamış problemlərlə üz-üzədir.

Bu məsələlər yalnız məna, forma və üslubun ötürülməsi ilə deyil, həm də subyektivlik, ideologiya, idrak təmsilçiliyi, mədəni kimlik və süni intellektlə bağlı posthumanist çağırışlarla əlaqədardır. Məqsədimiz XXI əsr kontekstində ən kəskin və konseptual baxımdan həll olunmamış bədii tərcümə problemlərini müəyyənləşdirmək, sistemləşdirmək və onların yenidən nəzəri şəkildə təhlilinə zəmin yaratmaqdır.

Ən az araşdırılmış, lakin mühüm əhəmiyyət daşıyan məsələlərdən biri mətdə açıq ifadə olunmayan, lakin strukturu formalaşdıran “gizli mənaların” tərcümədə necə verilməsidir. Bu mənalara daxildir: yalnız mənbə mədəniyyətdə tanınan mədəni anlayışlar, presedent mətnlər (mifoloji, dini, klassik istinadlar), daxili ritorika (intonasiya, sarkazm, ironik kod, dəyərləndirici çalarlar).

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Nəzəri dilçilik şöbəsi, , fil.e.d., baş elmi işçi.

Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatında Anarın, Elçinin rus ədəbiyyatında Mixail Bulqakoovun Amerika ədəbiyyatında Umberto Ekonun əsərlərində bu dərin kontekstual qatlar qavrayışın bütövlüyü üçün həlledici rol oynayır. Tərcümədə bu qatların itirilməsi mətni mənaca deformasiyaya uğradır [Дьяконова: 2022, с. 10].

Belə bir sual meydana çıxır: Tərcümədə bu gizli mənaları açmaq və bərpa etmək üçün nəzəri metodoloji çərçivə yaratmaq mümkündürmü? Koqnitiv poetika göstərir ki, istənilən bədii mətn yalnız estetik reallıq deyil, eyni zamanda konkret təsəvvür edilən oxucu anlayışı yaradır. Bu müəyyən dünyagörüşü və bilik bazası olan bir dil daşıyıcısı deməkdir. Bu zaman aşağıdakı problemlər yaranır: mətnin başqa bir mədəni idrak modelinə uyğunlaşdırılması nə dərəcədə qəbul olunmalıdır; hansı həddə uyğunlaşdırma təhrifə çevrilir.

Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən “kəlağayı”, “armudı” ifadələri rus ədəbiyyatında rast gəlinən “xorovod” orijinalda nəzərdə tutulan dil daşıyıcısı ilə ingilis, ərəb və ya çin tərcüməsində yaradılan oxucu modelinin fərqi nədən ibarət olmalıdır? Bu problem təkcə linqvistik deyil, həm də etik-mədəni ölçüyə malikdir: tərcümə vasitəsilə mənə mədəniyyət haqqında yanlış təsəvvür formalaşa bilər.

Estetik dəyər subyektiv kateqoriyadır, lakin bədii mətnin fərqləndirici elementi məhz budur. Burada bir neçə problem meydana çıxır:

1. Orijinal üslub müəyyən mədəni estetik qanunlara (barokkoya, dekadansa) əsaslanma bilər.
2. Müəllifin üslubunda sintaktik pozuntular, neologizmlər, qrafik oyunlar mövcud ola bilər. Belə hallarda onu başqa dildə adekvat şəkildə təkrar etmək mümkündürmü?

Hermenevtik əhəmiyyətə görə, tərcümə-interpretasiya aktıdır. Lakin, bəzən müasir əsərlərdə bu inteqrasiya transformasiyaya çevrilir. Interpretasiyanın transformasiyaya çevrilməsinin müəyyən formaları mövcuddur:

1. İdeoloji transformasiya – əsərin müəyyən dəyərlər və senzura çərçivəsində dəyişdirilməsidir. Buna xüsusilə uşaq ədəbiyyatında çox rast gəlinir.
2. Lokalizasiya – realiyaların yeni mədəni kontekstə uyğunlaşdırılması.
3. Avtorlaşdırma tərcüməsi faktiki olaraq mətnin həmmüəllifinə çevrilir.

Bu sərhədin pozulması müəlliflik, mətn kimliyi və tərcüməçinin məsuliyyəti kimi fundamental məsələləri gündəmə gətirir. Tərcüməçi yalnız linqvistik deyil, həm də mənəvi qərar verən şəxsdir. Mədəniyyətlərarası dəyərlər fərqli kontekstdə aşağıdakı sualları doğurur:

1. Açıq şəkildə irqçi və ya fərqli dini təriqətlərə məxsus fikirlər tərcümə olunmalıdır mı?
2. Normativ olmayan leksika ilə necə davranmalı?
3. Uşaq oxucusu üçün mətni tərbiyəvi məqsədə dəyişmək məqsəduyğundur mu?

Bu suallar üçün ümumi cavab mövcud deyildir. Fərqli janr və mədəniyyətlər, fərqli yanaşmalar tələb edir. Müasir dövrümüzdə tərcüməçinin etik kodeksinə ehtiyac əvvəlindən daha çoxdur.

Tarixən avtosenzura və ideoloji təzyiç çox zaman ideoloji vasitə olmuşdur. Bədii tərcümə bu gün sadəcə mədəni vasitəçilik deyil, intellektual və etik seçim sahəsidir. Burada zamanlar və ideologiyalar toqquşur. Hal-hazırda çevik və multidisiplinar tərcümə nəzəriyyəsinə ehtiyac var [Комиссаров: 1990, 30].

Etik standartlar formalaşdırılmalıdır; interpretativ və estetik məsuliyyət anlayışı yenidən düşünülməlidir; rəqəmsal dövrdə tərcüməçi prosesinin mahiyyəti yenidən müəyyənləşdirilməlidir. Tərcümə orijinalın məzmunu ilə forması ruhu ilə hərfi arasındakı dialektik vəhdəti qoruyub saxlamalı müqabil dilin leksik, sintaktik üslubi imkanlarının, təsvir və ifadə vasitələrinin əsasında oxuculara çatdırılmalıdır.

Burada tək-tək söz və ifadələrin mənası dərindən qavranılmalı, onların hər birinin ümumiyyətlə adekvatı deyil, müəyyən mətn daxilindəki konkret vəzifəsi, daşdığı bədii yük açılmalı və ümumi bədii struktura tabe edilməlidir. Məntiqi dəqiqliklə bədii kamilliyin təcəssümünə nail olmaq üçün bu, riayət edilməsi son dərəcə vacib olan tələblərdən biridir.

Puşkinin “Yevgeni Onegin” romanı qəhrəmanlarının xüsusi bir şeiriyətlə səslənən taleyi Səməd Vurğunun gözəl tərcüməsində insana xüsusi bədii zövq verir. Orijinala müqayisədə bu tərcümənin məna dəqiqliyinə heyran qalmamaq olmur.

Puşkinin və Səməd Vurğunun şeirlərini müqayisə edək:

*“Её сестра звалась Татьяной,
Впервые именем таким
Страницы нежные романа
Мы своевольно освятим”.*

*“Tatyana adlanır deyəcəyim qız
Bu ad könlümüzə düşəndən bəri
Onunla, bu adla bağlıdır yalnız
Romanın ən zərif səhifələri”.*

Əsərin “Onegin bəndi” adlanan ondörlük formasına, xüsusən onun qafiyələnmə qaydalarına dəqiq riayət edildiyi də alınarsa, S.Vurğunun həqiqətən böyük yaradıcı istedadının nəyə qadir olduğunu təsəvvür etmək mümkündür. Səməd Vurğunun bu tərcüməsini “tərcümə sənətinin şedevri” adlandıranlar qətiyyən səhv etməmişlər. Tərcüməçi orijinal əsər müəllifinin üslubunu, yaradıcılıq xüsusiyyətlərini mükəmməl bilməklə yanaşı, orijinal əsərin yazıldığı tarixi dövrlə, ictimai şəraitə yaxından tanış olmalıdır.

Bədii tərcümə bu gün də mədəniyyətlərarası ünsiyyətin ən mürəkkəb və çoxşaxəli formalarından biri olaraq qalır. XX-XXI əsrlərdə bu sahədə yaradılmış zəngin nəzəri baza mövcud olsa da, bir sıra fundamental suallar hələ də açıq qalır. Bu suallar tərcümə fəaliyyətinin rəqəmsallaşma, qloballaşma və mədəni plüralizm şəraitində inkişafı ilə, eyni zamanda dilin, mətnin və müəllifliyin fəlsəfi baxımdan daha dərindən dərk olunması ilə bağlıdır.

Açıq qalan və elmi refleksiyaya ehtiyacı olan nəzəri problemlərin sistemləşdirilməsinə və təhlilinə son zamanlar bir çox əsərlər həsr edilmişdir [Ricoeur: 2006, s.10].

Bu problemlər arasında tərcümə olunma sərhədləri, interpretasiya etikası, müəllif şəxsiyyətinin qorunması və tərcüməçinin subyektivliyi, janr transfermasıyaları, tərcümənin hüquqi statusu, süni intellekt və maşın tərcüməsi ilə bağlı məsələlər yer alır.

Tərcüməolunma problemi humanitar elmdə ən aktual məsələlərdən biridir. Bəzi anlayışların, obrazların və dil konstruksiyalarının digər dillərdə tam qarşılığının olmaması tərcümənin əsasını sual altına alır. Burada yalnız lingvistik deyil, ontoloji arqumentlər də önə çıxır: əgər dil dünyagörüşünün ifadəsidirsə (Sapir və Uorf nəzəriyyəsi), bu dünyagörüşünü başqa bir dil vasitəsilə necə ötürmək mümkündür?

Müəllifin niyyəti ilə tərcüməçinin interpretasiyası arasındakı münasibət hələ də qəti şəkildə həll olunmamışdır. Hermenevtik ənənə (Şlayermaxer, Qadamer, Riker) göstərir ki, anlam hər zaman natamam və tarixi şərtlənmişdir. Əgər belədirsə, hər bir tərcümə müəyyən mənada təhrifə uğrayan rekonstruksiyadır [Lefevere: 1992, p. 31].

Xüsusilə, poetik və fəlsəfi mətnlərdə bu problem daha da kəskinləşir. Çünki bu mətnlərdə çoxmənalılıq və metafora dəqiq mənə ötürülməsini mümkünsüz edir. Belə bir sual yaranır: obyektiv sadıqlığı üstünlük verilməlidir, yoxsa interpretativlik tərcümənin təbii şərti kimi qəbul olunmalıdır? Müasir tərcümə nəzəriyyəsi tərcüməçinin yeni mətnin formalaşmasında iştirak edən subyekt kimi qəbul olunmasının vacibliyini vurğulayır [Venuti: 1995, p. 25].

Lakin bu baxış fundamental bir sual doğurur: əgər tərcüməçi həm də həmmüəllifdirsə, bəs tərcümə ilə adaptasiya arasındakı sərhəd haradan keçir? Bu problem xüsusilə eksperimental modernist mətnlərin tərcüməsində aktuallaşır. Bu cür hallarda tərcümə təkcə məzmunun ötürülməsi yox, həm də siyasi və ya mədəni representasiyaya çevrilir. Bu isə tərcümənin sərbəstlik sərhədləri və etik tənzimlənməsi məsələlərini gündəmə gətirir. Orijinal mətnin janr xüsusiyyətlərinin tərcümədə qorunub-saxlanması məsələsi hələ də açıqdır.

Bəzi janrların digər mədəniyyətlərdə analoqu yoxdur. Məsələn: sufi qəzəli, Afrika xalq dastanı). Belə hallarda tərcümə təkcə dilin yox, ifadə formasının da transformasiyasını tələb edir. Əgər tərcümə dilində müvafiq ritmin strukturlar, poetik metrika və ya mədəni kodlar yoxdursa, bu zaman nə etmək olar?

1. Formanı saxlamaq və mənanın bir hissəsini itirmək.
2. Mənanı qoruyub formaya uyğunlaşdırmaq.
3. Orijinalın ruhuna əsaslanaraq tamamilə yeni bir forma yaratmaq.

Lakin tərcümə göstərir ki, bunların heç biri universal həll deyildir. Tərcümənin etikası da mübahisəli olaraq qalır. Mətnə senzura tətbiq etmək, bəzi arzuolunmaz ifadələri çıxarmaq nə dərəcədə düzgündür? Etika müəllifə, oxucuya və tarixi həqiqətə hörmət arasında uyğunluq tələb edir. Lakin universal norma yoxdur. Bu

baxımdan hər bir bədii tərcümə - intellektual və mədəni məsuliyyət tələb edən etik seçimdir.

Müasir hüquq tərcüməyə fərqli yanaşmalar təklif edir. Bəzi ölkələrdə tərcümə yaradıcı fəaliyyətin nəticəsi kimi qorunur. Lakin bəzi məsələlər hələ də müzakirə obyektı olaraq qalır:

1. Tərcüməçi mətn üzərində müəllifdən asılı olmayaraq sərbəst qərar verə bilərmə?

2. Müəllifin razılığı olmadan tərcümə aparıla bilərmə?

3. Sərbəst tərcümə müəllif hüquqlarının pozuntusudurmu, yoxsa mədəni muxtariyyət nümunəsidir?

Neyron şəbəkələrin və maşın tərcüməsinin inkişafı fonunda bədii tərcümənin mahiyyəti ilə bağlı yeni suallar ortaya çıxır. Alqoritm poetik mətn yarada, üslubu, ironiyanı, mədəni konteksti ötürə bilərmə?

Texniki tərcümələrdə uğurlar qazanan maşın tərcüməsi bədii sahədə hələ də formallıq, kontekstsizlik və interpretasiya çatışmazlığı ilə üzləşir. Bu səbəbdən sual açıq qalır: həqiqi mənada bədii maşın tərcüməsi mümkündürmü, yoxsa insan yaradıcılığı hələ də əvəzolunmazdır?

Bədii tərcümə dilçilik, fəlsəfə, estetika, etika və hüquq arasında kəsişən sahədir. Onun nəzəri təhlili qəti cavablardan çox, mürəkkəb sualların formalaşdırılmasını tələb edir. Bu məqalədə təqdim edilən həll olunmamış məsələlər bu sahənin inkişafını göstərir. Müasir bədii tərcümə tək cə peşəkarlıq deyil, həm də mədəni məsuliyyət intellektual seçim və estetik intuisiyanın ifadəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Venuti L. The Translator's invisibility. Routledge, 1995.
2. Lefevere A. Translation, Rewriting and the manipulation of Literary Fame. Routledge, 1992.
3. Ricoeur P. On Translation. Routledge, 2006.
4. Derrida J. Des Tours de Babel. In.: Difference in Translation, 1985.
5. Eco U. Mouse or Rat? Translation as Negatiation. Weidenfeld Nicolson? 2003.
6. Комиссаров В.Н. Теория перевода. Москва: Высшая школа, 1990.
7. Вяконова И. Этика перевода и культурная ответственность. Вестник РГГУ, 2022.

UNSOLVED PROBLEMS OF LITERARY TRANSLATION

SUMMARY

This article presents a systematic analysis of the theoretical problems in literary translation that remain unresolved and continue to challenge scholars. The author approaches literary translation not merely as a linguistic operation, but as an aesthetic and intellectual act of intercultural communication.

Special attention is given to issues such as the limits of translatability and cultural specificity, the relationship between authorial intent and translator's subjectivity and "visibility" within the text, genre and formal transformations, ethical dilemmas, the legal status of translation and the impact of artificial intelligence and automation on the future of literary translation.

Key words: *literary translation, translation theory, untranslatability, position of translation, Ethics of translation, gender and translation, ideology in translation, metaphor, genre transformation, copyright in translation, intermediality, artificial intelligence in translation, cognitive poetics, aesthetic nonequivalence, adaptation and transformation, hermeneutics, post humanism, translation subjectivity, cultural responsibility.*

НЕРЕШЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА

РЕЗЮМЕ

В статье системно анализируются теоретические проблемы художественного перевода, которые до сих пор остаются открытыми и не имеют окончательного научного решения. Художественный перевод рассматривается не просто как языковая операция, а как эстетический и интеллектуальный акт межкультурного взаимодействия.

Особое внимание уделяется таким аспектам, как границы переводимости и культурная специфика, соотношение между авторской интенцией и интерпретацией переводчика; субъектность и «видимость» переводчика в тексте, жанровые и формальные трансформации, этические дилеммы, правовой статус перевода, а также влияние искусственного интеллекта и автоматизации на художественный перевод.

Подчеркивается, что художественный перевод многослойный интеллектуальный процесс, связанный с философской рефлексией, культурной ответственностью и этическим выбором. Делается вывод о необходимости развития междисциплинарных подходов и новых теоретических моделей для адекватного осмысления современных вызовов в этой области.

Ключевые слова: *художественный перевод, теория перевода, непереводимость, восприятие перевода, этика перевода, гендер и перевод, идеология в переводе, метафора, трансформация жанра, авторское право, интермедийность, искусственный интеллект и перевод, когнитивная поэтика, эстетическая неэквивалентность, адаптация и трансформация, герменевтика, постгуманизм, субъективность переводчика, культурная ответственность.*